

Wallerstein ve Dünya-Sistem Yaklaşımı: Bir Yeniden Değerlendirme

Özge Erdölek Kozal*

Öz

Sermaye birikim sürecinin dinamiklerinin ve bunun ekonomik, sosyal ve kültürel yansımalarının anlaşılması, sosyal bilimlerin en önemli ve güncel tartışma alanlarından biridir. Bu konuya ilişkin yanıt ararken kullanılan kavramsal, teorik arka plan ve analiz aracı farklılıkları çok geniş bir literatür yaratmıştır. Wallerstein tarafından ortaya konan dünya-sistemi yaklaşımı da özellikle 1970-1990 yılları boyunca sosyal bilimler literatürüne büyük etki etmiş yaklaşımlardan biridir, ancak özellikle 2000’li yıllarda büyük ölçüde gözden düşmüştür. Buna rağmen bu yaklaşım, dünya ekonomisindeki süreklilik ve dönüşümlerin kavranmasında, analize konu olan aktörlerin tarihselleştirilmesinde önemli araçlar sağlayabilecek ve disiplinler arası etkileşimi mümkün kılan analiz araçlarına sahip bir yaklaşımdır. Bu nedenle bu çalışmada, dünya sistemleri yaklaşımının temel dayanakları tartışmaya açılmış, bu doğrultuda kurama yönelik eleştirilerin yeniden değerlendirilerek ve 21. yüzyıl makro tarih çalışmalarına kılavuzluk edecek biçimde nasıl yeniden sentezlenebileceğine ilişkin bir çerçeve ortaya konulmuştur.

JEL Kodları: B22, B4, F02, E1

Anahtar Kelimeler: Immanuel Wallerstein, dünya sistemi, modern dünya-sistemi, sermaye birikim dinamikleri.

* Ege Üniversitesi, İzmir, <https://orcid.org/0000-0002-5542-6290> (ozge.kozal@ege.edu.tr). Bu çalışma, yazarın “Türkiye’de Sanayileşmenin 200 Yıllık Tarihi: Süreklilikler ve Dönüşümler” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Wallerstein and World-System Approach: A Reassessment

Abstract

Understanding the dynamics and its economic, social, and economic implications of capital accumulation is one of the most important and alive areas in the social sciences. The different conceptual, theoretical backgrounds and analysis tools used in searching for an answer on this subject have created a wide literature. The world-system approach put forward by Wallerstein was also one of the approaches that had a great impact on the social sciences literature especially during 1970-1990, but it was largely neglected, especially in the 2000s. However, it is still an approach that will be able to provide important tools in understanding the continuities and transformations in the world economy, historicize the actors and which allows to create interdisciplinary interaction. For this reason, in this study, the fundamentals of the world-systems approach have been opened for discussion. In this direction, a framework has been put forward on how to re-evaluate theoretical criticism against the approach and to re-synthesize the world-system approach for the macro history studies in the 21st century.

JEL Codes: B22, B4, F02, E1

Key Words: Immanuel Wallerstein, world system, modern world-system, dynamics of capital accumulation.

1. Giriş

Dünya iktisat tarihinde, sermaye birikim süreçlerinin temel dinamiklerindeki değişim/dönüşümler en çok tartışılan meselelerin başında gelmektedir. Bunun nedeni, sermaye birikiminin dinamiklerinin sürekli olarak değişerek hem küresel hem de bölgesel düzeyde yeni görüntüler kazanmasıdır. Sürecin kendisinin bu doğal dinamik yapısı, değişen dinamikleri bir bütün olarak hem makro hem de mikro düzeyde ele alan iktisat literatürünü de hala canlı tutmaktadır.

Sermaye birikiminin temel dinamiklerini sistematik biçimde anlama çabasının kökleri, iktisat biliminin en temel sorularından biri olan Adam Smith'in Ulusların Zenginliği çalışmasında, 18. yüzyılda yanıt aradığı "uluslar nasıl zenginleşir?" sorusunda izlenebilir. "Ülkeler arası gelişmişlik farklarının belirleyicileri, ulusların nasıl zenginleştiği/büyüdüğü" soruları bir kez sorulduktan sonra, aslında sosyal bilimler literatürü ve özellikle iktisat literatürü neredeyse her yeni araştırmada bu soru ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilintili bir meseleye yanıt aramaya çalışmıştır. Sorulan soru biçim değiştirirse de özde aynı kalmış ve soruya verilen cevaplar, bu cevaplara ulaşmak için kullanılan metodoloji ve odaklanılan değişkenler ise sıklıkla değişmiştir. Yanıt ararken kullanılan, teorik ve kavramsal çerçeve farklılıkları ya da soruyu yanıtlarken kullanılan diğer araçlardaki farklılıklar, bizi devasa bir literatür ile karşı karşıya bırakmaktadır.¹ Bu çabaların her biri, dünya ekonomisinin işleyişine, sermaye birikiminin esaslarına ilişkin kavrayışımızı kolaylaştırmaya/yeniden tanımlamaya yönelik çabalar bütünü olarak ele alınmalıdır.

Bu yaklaşımlar içinde Fransız Annales Okulu'nun, bütünsel bir tarih yazımı anlayışı ile "toplumsal alanlardaki tarihsel gelişmenin bütününe bakma" iddiası, sosyal bilimlerin alt disiplinleri arasında özellikle tarih ve ekonomi bilim insanları arasında yeni bir tartışmaya yol açmıştır. 1945 sonrası dönemde büyük ilgi çeken bütünsel tarih yazıcılığı kavrayışı günümüze kadar süren içinde evrilmiştir. Bu yaklaşımlar içinde 1970'li yıllarda Wallerstein'in sistematikleştirdiği kavramsal çerçeve, sosyoloji, felsefe, tarih, iktisat gibi sosyal bilimlerin alt disiplinlerinde "dünya-sistemi analizi" olarak bilinen yeni bir kavrayış, değerlendirme ve analiz yapma olanaklarını sunmuştur. Bu yıllarda dünya-sistemleri analizinin ana motivasyonu, sosyal bilimlerin farklı disiplinleri arasındaki ayrışmaya yönelik bir eleştiri olmasının yanında, olayların tarihselleştirilmesinin önemine dikkat çekerek, tüm aktörlerin "sürecin" birer ürünü olduğunu anlama çabasına uygun araçları önerme çabasıdır (Wallerstein, 2014: 38-39)

Özellikle 1970-1990 döneminde, sosyal bilimlerin pek çok disiplininde ülkelerin merkez, çevre ve yarı çevre olarak kategorize edilmesi yaygın bir biçimde kullanılsa da bu yaklaşıma eleştiriler hızla artmış ve özellikle 2000'li yıllarda dünya sistemi analizi araçlarının kullanımı popülerliğini kaybederek, yerini yeni -küresel değer zinciri gibi yaklaşımlara bırakmıştır. Aynı dönemde, uzun dönemli makro dünya tarihi çalışmaları

¹ Yaklaşımların ayrıntılı tartışması için bkz Kozal (2019).

da farklı eksenlerde hızla yükselmiştir. Özellikle bu tip çalışmalara gerek kavramsal gerekse analiz araçları açısından ilham veren Wallerstein'in dünya sistemleri yaklaşımının ve yaklaşıma yönelik eleştirilerin sentezlenerek yeniden değerlendirilmesinin literatüre yeni bir bakış açısı kazandıracığı düşünülebilir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı, dünya ekonomisindeki süreklilik ve dönüşümlerin kavranmasında, analize konu olan aktörlerin tarihselleştirilmesinde önemli araçlar sağlayabilecek ve disiplinler arası etkileşimi mümkün kılan analiz araçlarına sahip dünya sistemleri yaklaşımının temel dayanaklarının ortaya konarak, bu doğrultuda kurama yönelik eleştirilerin değerlendirilmesi ve 21. yüzyıl makro tarih çalışmalarına kılavuzluk edecek biçimde nasıl yeniden sentezlenebileceğine ilişkin bir çerçeve ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışmada ilk olarak Wallerstein ve dünya sistemi yaklaşımının temel kavramsal çerçevesi tartışmaya açılmış, ardından bu dünya sistemi yaklaşımının kısıtları değerlendirilmiş ve son olarak dünya sistemleri analizine yönelik eleştirilerin eleştirileri yapılarak kuramın yeniden sentezlenmesi konusunda genel bir çerçeve oluşturulmuştur.

2. Wallerstein ve Dünya-Sistem Yaklaşımı

Wallerstein'in dünya-sistemleri analizi, eksensel iş bölümü ile şekillenen tarihsel kapitalizm analizine oturmaktadır. Bu yaklaşım, 16. yüzyıldan önceki sistemlerden farklı olarak kapitalist üretim tarzı ve devletlerarası örgütlenmeyi yayan bir sistem içinde belirli dinamikler çerçevesinde –özellikle ticaret ve bölgesel uzmanlaşma- ülkelerin dünya iş bölümü içindeki rollerini ve makro kapitalist dönüşüm ile nasıl eklemlendiklerini, kapitalizmin döngülerine nasıl reaksiyon gösterdiklerini açıklamaya çalışmaktadır. Analiz biçiminin kavranabilmesi için, bu kısımda öncelikle Wallerstein'in dünya sistemi analizinin temel dinamiklerinin ortaya konulması gereklidir.

2.1. Wallerstein'in Dünya-Sistemi Analizinin Temel Kavram ve Dinamikleri

Teorik ve kavramsal arka planı çok geniş bir literatüre dayansa da dünya-sistemleri yaklaşımını sistematik bir biçimde ortaya koyan ilk yazar, Wallerstein'dır (Bacha, 1978). “Dünya-sistemleri analizi”nin öncelikle bir “dünya-ekonomi” biçimini alan “modern dünya-sistem”i anlama çabası olduğunun ve Wallerstein'in bu kavramın Braudel'in Akdeniz çalışmalarındaki (1972) kullanımından uyarladığının altı çizilmelidir. Wallerstein'in analizinde kullanılan üç temel analiz birimi, dünya-sistem olarak ifade edilen ve üç varyasyonu olduğu belirtilen mini sistemler, dünya imparatorlukları ve dünya-ekonomileridir. Burada, ilk iki yapı süreç içinde evrimleşerek, dünya-ekonomilerini oluşturmaktadır. Ekonomik temelde örgütlenen dünya-ekonomileri ise, kapitalist bir dünya-ekonomisi çatısı altında toplanmaktadır. Dünya-sistemi analizinin ana tezi,

“Modern dünya sisteminin köklerinin uzun 16. Yüzyıl Avrupa’sında bulunan bir kapitalist-dünya ekonomisi şeklini aldığı ve bunun feodal Avrupa’nın kaynaklarını yeniden tahsisinin ya da haraca dayanan üretim biçiminin niteliksel olarak farklı bir sosyal sisteme dönüşümünü içerdiği. Kapitalist dünya-ekonomisi o zamandan itibaren a) coğrafi olarak tüm yer küreyi kapsayacak şekilde genişlemiş, b) çevrimsel bir genişleme ve daralma motifi sergilemiş ve ekonomik rollerin değişen coğrafi yerleşimlerine (hegemonların yükselişi ve düşüşü, merkez, çevre ve yarı-çevre bölgelerdeki yukarı ve aşağı hareketlere) tanıklık etmiş, c) teknolojik ilerlemeyi, sanayileşmeyi, proleterleşmeyi ve sistemin kendisine yönelik teşkilatlı siyasi direnişi içeren seküler bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Bu dönüşüm günümüzde hala devam etmektedir” olarak ifade edilmektedir (Wallerstein, 2012: 40).

Hiyerarşik biçimde örgütlenen üretim süreçleri, merkeze özgü ve çevreye özgü üretim süreçleri arasındaki farklılaşmış uluslararası bir iş bölümü çerçevesinde ele alınmaktadır. Dünya-sistemi analizi, merkez-yarı çevre-çevre ve dış alan olmak üzere dört temel unsurdan oluşmaktadır. Dış alan dünya-sistemine çeşitli yollarla eklenmemiş bölgelere işaret ettiğinden, dünya-sistemleri hiyerarşisinin içinde sayılmamaktadır.² Bu analizde, merkez-yarı çevre-çevre arasındaki gelişmişlik veya zenginlik farkları, ekonomik karakter üzerinde yükselen bir dünya-sisteminin varlığı ile açıklanabilmektedir. Merkez, güçlü devlet, yüksek sermaye birikimi ve yenilik üretme kapasitesi ile özdeşleşirken, çevre zayıf devlet ve düşük sermaye birikimi ve yenilik üretme kapasitesi ile özdeştir. Merkeze özgü süreçlere sahip ülkelere, çeşitli yerel birimlerden büyük bir artı değer akışı söz konusudur ve merkez yoğunlaşan sermaye birikimi bu dünya-ekonomisinde hayati önem taşımaktadır.

Wallerstein’in analizinde, çevre alanların rolü oldukça önemlidir. Çünkü çevrede üretilen mallar, katma değer bakımından merkezde üretilen ürünlerden daha az birikim yaratsa da nitelikleri gereği günlük kullanım açısından çok önemlidir, bu bağlamda çevre genel iş bölümü içinde sistemin bütünleyicisi pozisyonundadırlar. Buna karşılık, merkez ülkeler, çevre ve yarı-çevre ülkelere işlenmiş, mamul maddeler ihraç etmektedirler. Dolayısıyla, büyük oranda artı değer yaratımı ve birikimi merkez ülkelerde olmaktadır. Bu haliyle hem artı değer diğer ülkelerden transferi hem de artı değer yaratımı konusunda merkez ülkeler adeta bir “çekim merkezi” konumundadırlar. Yarı-çevre kavramı ise, dünya-sistemi analizinde ele alınış tarzı nedeniyle merkez ve çevre kadar net bir tanıma ve role sahip değildir. Aslında, bir tampon bölge olarak tanımlanan yarı çevre ülkelerin devleti ne güçlü ne de zayıftır ne merkez kadar yüksek sermaye birikimi yapmıştır ne de çevre ülkeler kadar düşük sermaye biriktirmiştir. Yarı-çevre ülkelere ilişkin en kritik şey, merkezdeki rekabete

² Ancak dış alanlar da bir bakıma dünya sistemine potansiyel katılımcılar olarak tanımlanabileceğinden, dış alan da bu hiyerarşinin içinde sayılabilir.

her an müdahil olma potansiyeli taşıdıklarının vurgulanmasıdır (Wallerstein, 2014: 40-41, 52, 59)-

2.2. Dış Alan ve Uluslararası İş Bölümü: Ortak Dönüşümler

Wallerstein'in analizinin temel kavramlarından biri "incorporation" olarak ifade ettiği ve temelde merkez-çevre hiyerarşisine katılan bölgelerin "eklemlenme/bütünleşme/katılma"³ aşamalarını tanımlayan kavramdır. Bu aşamaların gerçekleşebilmesi için dış alanda bulunan ülkelerin üretim süreçlerinde bazı ortak değişikliklerin olması beklenmektedir ve bunlar üç başlık altında toplanabilir:

Yeni bir ithalat-ihracat modelinin oluşması

Wallerstein'a göre, dış alanda bulunma, iki ülke arasındaki ticaretin lüks mallara dayalı olmasını gerektirmektedir. Yani, eğer iki bölge arasındaki dış ticaret "kaba", "pahalı", "lüks" veya "çok yer tutan" mallar üzerinden gerçekleşiyor ise, iki bölge arasında özel bir iş bölümü tanımlanamadığından bölgelerden en az biri dış alanda sayılmaktadır. Merkez-çevre hiyerarşisinde ise, uluslararası iş bölümünün temelindeki ticaret merkezde üretilen mamul malların çevredeki hammadde ile değişimi halini almaktadır. Buna göre, dünya sisteminin genişlemesinde ticaretin hacmi belirleyici unsurların başında gelirken, aynı zamanda üretim biçiminin uluslararası eksende görünür hale geldiği ticaretin mal kompozisyonunun da değişmesi beklenmelidir (Wallerstein, 2011).

Bölgede daha büyük girişimlerin ya da yeni karar organlarının oluşturulması

Wallerstein, bölgede daha büyük girişimlerin ya da yeni karar organlarının oluşmasının da eklemlenme/bütünleşme/katılma sürecinin gerçekleşmesinin temel dinamiklerinden biri olduğunu belirtmektedir. Dış alanda bulunan bir bölgenin küçük ölçekli üretimden, daha büyük çaplı üretime geçişi ve buna yönelik mekân, zaman, işgücü organizasyonlarını yeniden yapılanmasının motivasyonu ise pazar için üretimdir. Büyük girişimler ya da pazar için üretim motivasyonu ile örgütlenen yeni karar organları hem birikim olanaklarını yönlendirmede küçük üreticiliğe kıyasla daha belirleyici rol üstlenmekte ve işgücü piyasasında önemli bir yönlendirici olmakta, hem de dünya pazarına yapılan üretimin nitelik ve niceliği ile ilgili kararları etkileyebilmektedir (Wallerstein, 2011: 173).

³ İng. Incorporation, Türkçe'ye farklı yazarlar tarafından "eklemlenme, bütünleşme, katılma" gibi çeşitli şekillerde çevrilmiştir. Tartışma için bkz. Kozal (2019).

İşgücü üzerindeki zor mekanizmalarının şiddetlendirilmesi

Bir diğer dönüşüm, işgücü üzerindeki zorun artmasıdır. Bu zor devlet geleneğine göre farklı biçimler alabildiği gibi pek çok zor uygulama yönteminin bileşimi şeklinde de ortaya çıkabilmektedir. Aslında işgücü üzerindeki ilk zor mekanizması bir işgücü piyasasının oluşmasının bizatihi kendisidir. Pazar için üretim yapan büyük girişimlerde çalışmak için emek zamanının pazarda satılma koşullarının oluşturulması ve bunun rekabetçi bir pazarda kendini göstermesi başlı başına bir zor mekanizması olarak değerlendirilebilir. Özetle, küçük üreticiliğin tedrici bir biçimde tasfiyesi çok sayıda üreticinin iş gücü piyasasına düşük ücretlerle çalışmaya razı bir ücretli işçiye dönüşmesine neden olmaktadır.

En önemli zor mekanizması ise, vergilendirme biçimi ve oranıdır. Verginin nasıl uygulandığı ve hedef kitlesi, herhangi bir üretim biçimi üzerinde baskı kurmanın en kolay yollarından biridir. Tarihsel kapitalizmde vergilendirmenin bir tasfiye aracı olarak kullanıldığı ilk dönemlerde eklemleme/bütünleşme/katılma süreçlerine etkisi “vergiye dayalı” devlet örgütlenmesinin köylü üzerinde yarattığı baskı yoluyla olmuştur. Bu süreçte artış eğilimi gösteren örneğin angarya gibi uygulamalarla hem “küçük köylü” hem de bir toplumsal üretim biçimi olarak “küçük köylü üretimi” üzerinde vergi bir baskı unsurudur. Bu mekanizma, merkezi otorite ve yerel yönetimler arasındaki yetki devrinin biçimine bağlı olarak şekillenmektedir. Bunlara bağlı olarak tanımlanabilecek diğer zor kullanma biçimi ise borçlandırmadır. Borç bağı ile bağlanma, pek çok zor mekanizmasının bir sonucu olarak ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, köylünün borç bağı ile öncelikle yerel yöneticiye, dolaylı olarak da devlete bağlanması hem bireyin devlet karşısında nasıl tanımlandığını hem de üretimin nasıl organize edildiğini doğrudan etkilemektedir (Wallerstein, 2011).

Devlet mekanizmasının dönüşümü

Devlet mekanizmalarının dünya sisteme nasıl entegre olduğu konusu da oldukça önemlidir. Wallerstein’a göre katılım sürecindeki bir bölgenin devlet yapısının gücü, katılımın biçimini belirlemesi bakımından oldukça önemlidir. Katılımı gerçekleştirecek ülkede ne çok güçlü ne de çok zayıf devlet yapılarının olması beklenmektedir. Katılım süreci sonunda beklenen, içsel olarak üretim süreçlerini bir şekilde etkileyecek kadar güçlü bürokrasileri olan ve dışsal olarak da devletlerarası sistemin diplomatik ve para ağlarıyla bağlantılı olacak devletlerin ortaya çıkmasıdır (Wallerstein, 2011).

Bu dört temel eksen, dünya sistemi genelinde merkez-çevre hiyerarşisinin yaratılması ve yeniden üretilmesinde rol oynamaktadır. Kapitalist sermaye birikim sürecinin sürekliliği bu ortak dönüşümlerle beraber tarihsel kapitalizmin iktisadi ve ideolojik mekanizmalarının da ortaya konması ile daha anlaşılır olacaktır.

3. Tarihsel Kapitalizm: İktisadi ve İdeolojik İşleyiş Mekanizmaları

Dünya sistemi yaklaşımı bağlamında yapılan bir tarihsel kapitalizm analizinde, kapitalist sermaye birikimi iki ana mekanizma ile şekillenmektedir. Bunlar, iç içe geçmiş girift ilişkileri tanımlayan ve birbirleri olmaksızın varlık gösteremeyen iktisadi işleyiş mekanizmaları ile ideolojik işleyiş mekanizmalarıdır.

3.1. İktisadi İşleyiş Mekanizmaları

Wallerstein, kapitalizmin iktisadi işleyiş mekanizmalarının temelinde, tarihsel kapitalizmi ondan önceki tüm sistemlerden ayıran özel bir sermaye birikim güdüsünün yattığını vurgulamaktadır ki bu güdü “daha fazla sermaye yaratımı için daha fazla sermaye birikimi” şeklinde ifade edilebilecek, karı ençoklaştırma güdüsüdür. Bununla beraber sermaye birikim mekanizmalarının oluşumunda ve yeniden üretiminde birbirine sıkı sıkıya bağlı olan metalaştırma, proleterleştirme, sermayenin yoğunlaşması ve krizler, hegemonya çevrimleri ve devletin müdahale biçimlerinin farklılaşması gibi farklı alt mekanizmalar da kilit rol oynamaktadır (Wallerstein, 2011). Öncelikle tarihsel kapitalizmi diğer sistemlerden ayıran şeyin, dünya ekonomisi düzleminde eksensel bir iş bölümünün varlığı olduğu yeniden hatırlatılmalıdır. Bu iş bölümü, “her şeyin metalaştırılması” süreci ve meta zincirlerinin oluşturulması ile ilişkilidir. Ayrıca, eksensel iş bölümünde, kapitalizmin coğrafi olarak genişlemesi ve bu bağlamda daha çok alanı içerleme motivasyonu ile sermaye birikimini çoklaştırma ihtiyacı, sürekli bir pazar arayışını da beraberinde getirmektedir.

İlk olarak, iktisadi temelleri oluşturan “metalaştırma” alt mekanizması tartışmaya açılmalıdır. Tarihsel kapitalizm analizinde metalaştırma, piyasalaştırma sürecine karşılık gelen bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bu yalnızca toplumsal süreçlerin piyasalaştırılması değil, aynı zamanda üretim, dağıtım ve yatırım süreçlerinde de piyasalaştırmayı kapsamaktadır. Üretim, dağıtım ve yatırım süreçlerinin piyasalaştırılması, kapitalizmin yeniden üretimi açısından son derece önemlidir. Çünkü meta zincirlerinin oluşmasının toplam maliyeti ile bu meta zincirinin çıktısı olan ürünün satılması arasında bir gelir farkı ortaya çıkmakta ve bu farktan beslenen bir grubun yaratılması tarihsel kapitalizmin temel dinamiklerinden birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu farkın yeniden dağıtımını da piyasa mekanizması aracılığıyla gerçekleştirmektedir.

İkinci olarak, “proleterleştirme” süreci üzerinde durulmalıdır. Meta zincirlerinin yaratılması sürecinde, temel gereksinim işgücü süreçlerinin denetim altına alınması ve karı ençoklaştırma prensibini hayata geçirmek için gerekli düşük ücretli işgücünü de yaratmak esastır. Düşük ücretli işgücünün yaratılması meselesi yalnızca tarihsel kapitalizme özgü olmakla birlikte Wallerstein burada tarihsel kapitalizme özgü olan şeyin, “iş bölümü ve emeğin değeri arasındaki korelasyon” olduğunu vurgulamaktadır.

(Wallerstein, 2006: 22). İş bölümü ve emeğin değeri arasında korelasyon, kadın/erkek emeğine biçilen roller ve bunlara karşılık gelen ücret düzeylerinin, toplumsal formasyondaki cinsiyet rollerine bağlı olacak şekilde hiyerarşik örgütlenmesi ile ilişkilidir. Toplumdaki cinsiyet rolleri içindeki ücret nasıl hiyerarşikse, oluşan meta zincirlerinin niteliği ve ülkeler arası işgücü maliyet ve ücretlerindeki dağılımlar da aynı derecede hiyerarşik olarak yeniden üretilmektedir. Elbette, ülkeler arası iş gücü maliyet ve ücretlerindeki dağılımların hiyerarşikleşmesiyle birlikte, meta zincirlerinin akış yönü de sermayeyi belli bir noktada yoğunlaştırma eğiliminde olmaktadır.

Üçüncü olarak, “sermayenin yoğunlaşması-merkezileşmesi ve bu mekanizmanın krize girmesi” en önemli kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Marx’ın kullandığı anlamıyla toplumsal üretim araçlarının gittikçe artan ölçüde bireysel kapitalistlerin elinde toplanması ve artan sermaye birikimi, birbiri ile rekabet halinde bulunan kapitalistler açısından bir “itme ve çekme” hareketine yol açmaktadır. İtme hareketi, birbiri ile rekabet halindeki kapitalistlerin birbirini iterek ayrılmasına/ayrışmasına neden olmaktadır. Ancak toplumsal sermayenin küçük parçalara bölünmesi, bir “çekme” hareketini de beraberinde getirebilmektedir. Bu durum Marx tarafından “kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok küçük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesi” biçiminde ifade edilmektedir. Küçük sermayelerin, tek bir kapitalistin elinde büyük kitleler halinde toplanması sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi sürecine karşılık gelmektedir (Marx, 2009: 596-597). Bu yön tarihsel kapitalizmde çevreden merkeze doğru olma eğilimindedir. Üretilen karın/artı değerinin bir kısmının bir bölgeden diğerine aktarılması çok uluslu bir düzeyde “bırakanlar” ve “alanlar” ilişkisine işaret eder (Quinn, 1992).⁴ Artığın merkezde yoğunlaşması, sermayenin de merkez ülkelerde yoğunlaşmasına, bu sermayenin daha fazla makineleşmeyi mümkün kılarak bir rekabet üstünlüğü sonucunun doğmasına neden olduğu vurgulanmaktadır (Wallerstein, 2006: 28). Öte yandan bu sürecin yeniden üretilmesi belirli noktalarda kesintiye uğramakta, bu kesinti sistemin yeniden yapılanmasını da beraberinde getirmektedir.

Goldstein (1988), Wallerstein’in sistemin krize girmesini ele alış biçiminin “savaş ve hegemonya yaklaşımı” ile örtüştüğünü vurgulamaktadır. Bu kısmen doğrudur. Wallerstein sistemik birikim çevrimleri ile hegemonların yükselişi ve düşüşü arasında bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. A ve B olmak üzere, sırasıyla genişleme ve daralma evreleri tanımlayan Wallerstein’a göre, her bir salınım hegemonik gücün el

⁴ Daniel Quinn’in İsmail adlı romanında, MÖ. 8000 yılına Tarım Devrimi’ni büyük bir kırılma noktası olarak tanımlamaktadır. Burada farklı toplulukları tanımlamak için bırakanlar ve alanlar kavramları kullanılmaktadır. Bırakan toplumları tarım devrimi öncesinde ve sırasında, tarımın kadim bilgisine sahip topluluklar olarak tanımlanmakta, bunun yanında alanların ise, Tarım Devrimi ve yerleşik hayata geçişte bu bilgiden yoksun oldukları vurgulanmaktadır. Buradaki önemli vurgu, şimdiki dek tartıştığımız literatürde gelişme ve az gelişmenin, sanayileşme ve sanayileşmemenin ülkeler arası rızaya dayalı bir süreç içinde değil, aksine belirli ölçülerde daha “güçlü” olanın dayatma veya yönlendirmesi doğrultusunda şekillendiği vurgusu söz konusudur. Oysa burada, bırakanlar, kendi istekleri ile “bırakmışlardır”.

değiştirmesi ile sonuçlanmaktadır. Birbirini takip eden genişleme ve daralma dönemleri tamamlandığında ise, sermaye birikim modeli değişme eğilimi göstermektedir.

Tablo 1. Sistemik Birikim Çevrimleri ve Hegemonlar

Dönem	Dalganın Özelliği	Hegemonik Güç	Sermaye Birikim Modeli
1150-1300	Genişleme	İmparatorluklar dönemi	Tarıma dayalı birikim
1300-1450	Daralma	Portekiz	Tarımın dönüşümü
1450-1650	Genişleme	Hollanda	Kapitalist tarım ve ticaret sermayesi
1650-1750	Daralma	Fransa-İngiltere rekabeti	Ticaret sermayesi
1733-1817	Genişleme	İngiltere	Sanayi sermayesi
1820-1945	Daralma	İngiltere	Sanayi sermayesi
1945-1968/1973	Genişleme	ABD	Sanayi sermayesinden finans kapitale geçiş
1968/1973 -Günümüz	Daralma	ABD'nin güç kaybı, Asya'nın yükselişi	Sanayi sermayesinin yeni form arayışları

Kaynak: Wallerstein'in çeşitli çalışmalarından hareketle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Wallerstein'in asıl vurgusu, krizlerin, metalaştırma, proleterleştirme, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesi sonsuz ve sorunsuz bir ivme ile devam etmediği, aksine tarihsel kapitalizmin yeniden üretilmesi süreç içinde yaşanan krizler ile mümkün olduğu vurgusudur. Bir başka ifade ile tarihsel kapitalizmde yaşanan krizler, kapitalizm tarihinin temel "yeniden yapılandırıcıları" işlevi görmektedirler. Yazar, aşırı üretim krizi olarak adlandırdığı birikim ve yatırım orantısızlıklarından doğan krizlerin "piyasanın temizlenmesi" gibi eleyici/seçici bir sürece işaret ettiğini vurgulamaktadır. Piyasada artığın yeniden dağılımı, kapitalizmin mekansal organizasyonunun yeniden yapılanması krizler çerçevesinde değişmektedir (Wallerstein, 2006: 33-34). Wallerstein'in analizinde, kapitalizmin krizleri temelde üç yolla aşılmaktadır: Dünya-sisteme yeni bölgelerin katılması ve bu bölgelerdeki ucuz işgücü ve hammaddeye ulaşmanın kapitalistin, kapitalist olmayanı içerleyerek genişlemesi; kriz dönemindeki hegemonların ekonomik güçlerinin görel bir biçimde zayıflayarak yeni sermaye birikim modellerine geçişin zorlanması; hegemonların ve hegemonik gücün el değiştirmesi ile.

Tarihsel kapitalizmde birikim politikaları, aktörlerin birbirleri ile çatışmalı süreçleri içinde var olur. Ancak çatışmanın hangi gruplar/sınıflar arasında yaşandığını ilk bakışta kolayca söylemek mümkün değildir. Ancak, tarihsel çizgide sermayenin birikim süreçlerini etkileyen faktörlerin farklılaşması ile çatışmanın tarafları değişse de Wallerstein'a göre tarihsel kapitalizm içinde devletin rolü oldukça önemlidir ve dikkatle analiz edilmelidir. Devlet hem bir iktidar aracı hem de ekonomik bir aktördür. Devletlerarası sistem içinde birbirine bağlı çok sayıda devlet, çok sayıda ulus, sınıflar ve hane halkı olarak tanımlayabileceğimiz gelirli birimler üzerinde bir düzenleyici/denetleyici/müdahaleci aygıt olarak çalışmaktadır (Wallerstein, 2006: 55). “Devlet-ulus-sınıf ve birey” olmak üzere dört temel unsurdan oluşan bu yapı oldukça dinamiktir. Devlet meselesi oldukça karmaşıktır ve Wallerstein merkez-çevre analizinde “güçlü devlet” ve “zayıf devlet” kavramları sıkça kullanılmaktadır. Ona göre güç, “devletin gücünün fiilen uygulanabilecek yasal kararlar alma yeteneği” ile özdeşdir. Avrupa dünya-ekonomi özelinde bir tanımlama ile güç, “dünya-ekonomisi içindeki merkez devletler de dahil olmak üzere, diğer devletler ve devlet sınırları içerisindeki yerel siyasi birimler karşısında güçlü olmak, uygulamada ise hukuki olduğu kadar fiili olarak da egemenlik” anlamında kullanılmaktadır (Wallerstein, 2012: 552). Burada, devletin girişimci ortamı düzenleme, vergi koyma ve toplama gibi görevleri sıralanabilir ancak bu devletlerin statik bir yaklaşımla ele alındığı düşünülmemelidir. Wallerstein, 16. yüzyıldaki “devlet” ile 21. yüzyıldaki “devlet” farklı oluşumları ifade etmekte olduğunu, devlet ve toplumun, son derece dinamik süreçler sonucu, karşılıklı etkileşim ile sürekli değişip/dönüştüğünü kabul etmektedir (Wallerstein, 2006: 80-88). Burada, devletin rolünün değişmezliği üzerinden bir tartışma yürütmek değil, aksine tarihsel kapitalizm içinde, “devletin değişen rolü ve yapısı”na ve bu örgütlenme modelinin sanayi sermayesi birikimindeki belirleyiciliğini tartışmak önemlidir.

3.2. İdeolojik İşleyiş Mekanizmaları

Bir tarihsel sistem yalnızca iktisadi arayışlar çerçevesinde değişip/dönüşmemektedir. İktisadi mantık, bir dizi ideolojik mekanizma ile desteklenmezse sistemin yeniden üretimi zorlaşmaktadır. Bu bağlamda Wallerstein'ın analizinin dayandığı ideolojik arka planın tarihsel kapitalizmin yeniden üretiminde oynadığı rol üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Üzerinde durulması gereken kavramların başında “etnikleştirme” gelmektedir. Wallerstein, etnik grubu coğrafi olarak yakın yerlerde yaşayan gruplara göre belirli uğraşsal/iktisadi rollerin verildiği bir grup insan olarak tanımlamaktadır. Bu tanım ile, eksensel iş bölümü çerçevesinde farklı alanlarda uzmanlaşmalarına izin verilen ve sistem içindeki rollerinin, kapitalist sistemin kendisi tarafından tanımlanan etnik grupların yaratılmasına büyük önem atfetmektedir. Burada etnik grup, kendine has bir iş bölümünün üstlenildiği bir grubu ifade etse de kültür, dil, din, renk gibi kavramlar üzerinden de şekillenebilmektedir. Etnikleştirme ile yaratılan kategorizasyon, düşük

ücretli işgücü kategorilerinin dağılımı ile de doğrudan örtüşmektedir. Wallerstein'a göre, belirli etnik gruplar içinde yeniden üretilen işgücü, emek gücünü satabildiği süre boyunca bu etnik grup içinde sosyalleşmekte ve eğitilmektedir. Bu, diğer ideolojik iktisadi mekanizması olan "ırkçılık" ile de yakından ilişkilidir. Irkçılık ise, gereken yerlerde olabilecek en düşük ücretle çalışabilecek işçiler yaratan, uğraşsal-iktisadi rollerdeki kademelendirmeyi katılaştırarak gelir dağılımı eşitsizliğinin meşrulaştırılmasını kolaylaştıran ve aynı iktisadi yapı içindeki çeşitli işçi kesimlerinin birbiri ile ilişki kurmasını engelleyen bir zemin oluşturmaktadır (Wallerstein, 2006: 64).

Bir diğer mekanizma ise "evrenselcilik"tir. İlk bakışta, evrenselcilik ve ırkçılık-etnikleştirme söylemleri zıt görünmektedir, ancak sermaye birikim süreçlerini yönetmede bir uyum içinde çalışmaktadırlar. Wallerstein, çalışmalarında ırkçılık ve evrenselciliği dünya düzeyinde iki düzleme yerleştirmektedir. İlk düzlemde ırkçılığın dünya düzeyinde doğrudan üreticileri denetim altında tutması vardır. İkinci düzlemde ise evrenselciliğin "farklı ülkelerin burjuvazileriyle dünya düzeyinde çeşitli orta tabakaların etkinliklerinin, üretim süreçlerinin en sıkı biçimde tümleştirilmesini ve devletlerarası sistemin en düzgün biçimde işlemlerini sağlayacak kanallara yönelmeye ve böylelikle sermaye birikimini kolaylaştırmaya" yönünde birer araç vazifesi görmesi vardır (Wallerstein, 2006: 69-71). Yani ırkçılık ve etnikleştirme; merkez ve çevre ayrışmasının yeniden üretilmesine yönelik, sınıflar, statü grupları vb. kategoriler yaratırken, evrenselcilik; kapitalizmin "ortaklaştırıcı" zeminini yaratmak yönünde çalışmaktadır. Ortaklaştırıcı zemini somutlaştırmadan önce, kapitalist dünya ekonomisinin büyümesiyle iktisadi yapıların çevreleşmesinin, devletlerarası sisteme katılan ve bu sistem tarafından kısıtlanan zayıf devletler yaratılmasının kültür düzeyinde de bir baskı yarattığı ve bu baskıların kendini "modernleştirici" bir söylem içinde ifade ettiği vurgulanmaktadır. Özünde, verimlilik ve etkinlik arayışında olan modernleşme söyleminin odağı ekonomik ve siyasi konjonktür ile değişip dönüşmektedir. Modernleşme söyleminin temelleri, kendini en çok bilimsel kültür görüngüsünde gösteren akılcılaştırmanın kutsanması ile atılır. Akılcılaştırma, evrenselcilik ve etnikleştirme amaçlarına uygun zemini hazırlar niteliktedir ve Wallerstein'ın "akılcılaştırma uzmanları" olarak tanımladığı, "yönetici, teknisyen, bilim adamı, eğitimci" tabaka aracılığı ile sistemi meşrulaştırmakta ve sistem içinde kendini yeniden üretmektedir. Bu, evrenselcilik ideolojisi ile de kol kola ilerlemektedir.⁵

Bir diğer ideolojik mekanizma, "ulus ve ulusçuluk" kavrayışının oluşturulmasıdır. Ulus hem devlet özelinde politika yapımcıların, politika önerilerinde temel

⁵ Örneğin, iktisadi verimliliğin, teknolojik ilerlemenin, kalkınmanın temelinde sanayileşme olduğu söylemlerine duyulan güven bunun bir örneğidir. Ayrıca, 1960'lı yıllarda iktisadi planlamanın kalkınmanın ön koşulu olarak kabul edilmesi yönündeki tutum ve dünya ekonomisinde bunun yansımalarının izlenmesi de evrenselcilik ideolojisinin nasıl çalıştığı ile ilgili basit örnekler olarak kabul edilebilir.

dayanaklarından biri olarak, hem de her bir devletin devletlerarası sistemle olan ilişkisi kuran siyasal bir aygıt olma işlevi üstelenerek kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda, hem kendi egemenlik alanları içinde (toprakları) siyasal bir gücü temsil etmek, hem de otoritelerini güçlendirmek için devletlerin izledikleri yollardan biri de “ulus” inşasıdır.⁶ Hem devlet içi hem de devletlerarası düzlemde Wallerstein’a göre ulusçuluk, “devlet yapılarının asgari çimentosu” işlevini görmektedir (Wallerstein, 2014: 101-102). Bu birbiri ile çelişkili görünen evrenselcilik, etnikleştirme, ırkçılık, ulusçuluk, akılcılaştırma gibi temel dinamikler, modernleştirici bir söylem içinde tarihsel kapitalizmdeki rolleriyle bağlantılı olarak “sonsuz ve sorunsuz sermaye birikimi için hem ekonomik hem de sosyo-kültürel zeminin hazırlanması” hususunda ortak bir akılda birleşmektedir.

4. Dünya Sistemi Analizinin Kısıtları Üzerine Tartışmalar

Bu çalışmanın temel motivasyonu oluşturan husus, dünya sistemleri analizinin ciddi eleştiriler ile karşılaşarak, 1990’lı yıllarda neredeyse terk edilmiş olmasıdır. Bu nedenle, bu bölümde analize yönelik eleştirileri ortaya koymak ardından da bu eleştirilerin eleştirisini yaparak yeni tartışma eksenlerini belirlemek amaçlanmıştır.

Wallerstein’ın dünya sistemi analizine, hem analiz birimi olarak dünya sistemini kullanan teorisyenler hem de kapitalizm tarihini anlama arayışları olan araştırmacılar tarafından yöneltilen *birinci eleştiri eksenini*, analizin kapitalizmi dönemleme ve Avrupa-merkezcilik sorunudur.⁷ Kapitalizmin tarihselleştirilmesine ilişkin 16. yüzyıla büyük önem atfeden Wallerstein, Amin, Dunn gibi dünya sistemleri teorisyenleri, Frank, Gills, Arrighi, Abu-Ludgod, Wilkinson ve dünya-sistemi analizinin kavramsal temellerinin atılmasında Wallerstein’in büyük ölçüde takipçisi olduğu Braudel dahil pek çok yazar tarafından eleştirilmiştir.

Wallerstein ve Amin gibi yazarlar, 16. yüzyıldaki dönüşüme, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları bağlamında⁸ büyük önem atfetmektedir. Amin, 16. yüzyıl öncesinde var olan sistemleri de büyük resmin bir parçası olarak gördüyse de Wallerstein’ın bu konuya bakış açısı daha keskin çizgilerle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu nedenle özellikle Wallerstein’ın dünya-sistemi yaklaşımı, Frank ve Gills’in derlediği “Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin Yıllık mı?” adlı kitapta sistematik biçimde eleştirilmektedir. Wallerstein 16. yüzyılda uluslararası iş bölümünün özel bir şekilde yapıldığını iddia etmektedir. Ancak, diğer taraftan Frank, Gills gibi yazarlar, Mezopotamya merkezli dünya sisteminin 5000 yıl öncesine

⁶ Siyasal ve ekonomik örgütlenmelerin modern biçimleri olan ulus-devletlerin kökeni 16. yüzyıla uzanmakta, özellikle 1945 sonrası dönemde ise ulus-devletler evrensel bir sistem haline gelmektedir. Kapitalist dünya-ekonomi içinde, çok sayıda ulus devlet varlık göstermekte, bu heterojenlik uluslararası iş bölümünde devletlerin pozisyonlarının değişip dönüşmesinde de belirleyici olmaktadır

⁷ Bu noktada, Amin ve Chase-Dunn’da kapitalist dönüşümün periodizasyonunda Wallerstein ile hemfikirler ve 16. Yüzyılı büyük kırılma olarak ele alırlar.

⁸ Bu konuda tartışmanın dünya sistemi analizi dışında başka bir boyutu için bkz. Sweezy ve Dobb, (1950); Dobb (2007).

dek uzanan ardışık salınımlarla merkez ve çevrenin el değiştirme süreçleri ile evrilen yapısına dikkat çekmişlerdir (Frank ve Gills, 2003). Ayrıca Braudel’de, İtalya şehir devletleri temelinde örgütlenen bir dünya ekonomisinin kökenlerini 13. yüzyılda aramakta ve merkez-çevre tartışmasının temelini kentleri alarak tartışmayı başka bir boyuta taşımaktadır. Her dünya imparatorluğunda bir merkez ve bir merkezi kent tanımlayan Braudel’e göre, merkezi kentin değişmesine bağlı olarak siyasi merkez de yer değiştirmektedir. Bu dönemleme tartışmasında, Abu-Lughod da birden çok merkezi olan dünya ekonomisinin temellerini 13. yüzyılda oluştuğunu ve bu sistemin tek bir merkez yerine, çok merkezli olduğunu vurgulamaktadır (Abu-Lughod, 1991).

İkinci tartışma eksenini, Wallerstein’in dolaşımçı olduğu iddia edilen analizine karşı, üretimi ve üretim ilişkilerini, üretim araçlarının sahipliğini ve emek verimliliğini ön plana koyan karşı görüştür. Üretimci görüş, büyük ölçüde Brenner’in sistematik eleştirilerinin ardından önemli bir gündem maddesi olmuştur. Brenner, feodalizmden kapitalizme geçişte, Wallerstein’in ticaretin büyümesi gibi niceliksel değişimlere verdiği önemi ve merkez-çevre analizini bir uluslararası iş bölümü çerçevesine oturttuğu için eleştirmektedir. Yazar, Marksist geleneğe bağlı çoğu teorisyenin gelişme ve az gelişmeyi tanımlarken sınıf ilişkilerini analizin merkezine almaktan kaçındığını vurgulamaktadır. Ona göre Wallerstein, emek üretkenliğindeki artışa dayanan görece artı-değerin sistematik gelişimi gerçeği ile yüzleşmemektedir. Belirli bir işgücü, ancak ve ancak eskisinden daha kısa sürede kendi yeniden üretimini mümkün kılan üretim ve geçim araçlarını üretebildiğinde, artı değer üretimini de maksimize edebilir. Bu niteliksel değişimler de üretici güçlerde bir değişme ya da yenilik olmaksızın gerçekleşemez. Artı değer birikiminin ekonomik kalkınmayı sağlamak için bir araç olarak işleyişinin temelinde, kapitalist sosyal-üretken sınıflar ya da sınıf ilişkileri temelinde örgütlenen bir üretim sistemi ile desteklenmesi yatmaktadır. Brenner’e göre, Wallerstein özgür ücretli emeğin oluşumunu dünya sisteminin ve uluslararası iş bölümünün genişlemesinin bir sonucu olarak görmektedir. “Kar için ticaret aracılığı ile daha fazla üretim” ancak emek gücünün bir meta olduğu ve özgür ücretli emeği kastettiğinde mümkün olabilir (Brenner, 1977: 30-33). Brenner, bir toplumda ya da sistemde emeğin farklı formlarının bir arada bulunabildiği tezinden hareketle bu tip genellemeleri yanlışlanabilir bulmaktadır.

Brenner’e göre, çevredeki gelişme ya da az gelişme artı değer transferi ile belirlenmemektedir. Dolayısı ile ekonomik gelişme yalnızca servet birikimi ile açıklanabilen niceliksel bir gelişme olarak tanımlanamaz. Burada odaklanması gereken, üretim araçlarının sahipliğini elinde bulunduran sınıfın üretimde kullandığı emek gücünün verimliliğidir. Emek verimliliği ise, bir sınıf sistemi, bir mülkiyet sistemi ve bir artı değer üretme düzeneği ile sıkı sıkıya bağlıdır (Brenner, 1977: 67-68). Dobb da mübadele ilişkilerinin önemine değinmekle birlikte, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları yürüttüğü çalışmasında, üretimin karakterindeki ve buna bağlı olan toplumsal ilişkilerin karakterindeki değişmelerin, toplum üzerinde ticaret

ilişkilerindeki değişmelerin yarattığı etkiden daha güçlü ve derin etkiler yarattığını vurgulamaktadır (Dobb, 2007: 24).

Skocpol de, Wallerstein'in modernizasyon teorilerine bir karşı duruş arayışı ile yola çıkıp, onları bir başka yoldan yeniden ürettiğini vurgulamaktadır. Wallerstein'ın, merkez-çevre analizinde pazar için üretimle uyumlu olacak şekilde egemen sınıflar tarafından belirlenen emek kontrol biçimlerinin farklılığını, kapitalizmin önemli özelliklerinden biri olarak tanımlamasını eleştirmiştir. Wallerstein'ın üretimin örgütlenmesinde, üretimin sosyal ilişkileri bağlamında ele alınan emeğin yerine, egemen sınıfların kontrolünde belirlenen emek kontrol biçimi farklılıklarını ele alması, Skocpol'e göre analizin dinamiklerini Marksist köklerinden koparmaktadır. Yazara göre, Wallerstein iki ekseninde indirgemeci bir analiz yapmaktadır: Sosyo-ekonomik yapının, dünya piyasasındaki kar fırsatları ve teknoloji üretim olanaklarına (ve bu noktada teknoloji üretim olanaklarının nasıl belirlendiği üzerinde durmaması) ve devlet yapılarının ve politikalarının hakim sınıf çıkarları ile belirlenmesine indirgenmesi (Skocpol, 1977: 1077-1078, 1080).

Bergesen (1984), Onyishi ve Amoke (2016) da Wallerstein'ın üretimin sosyal ilişkileri ile ilgilenmediği vurgusunu yapmaktadır. Onyishi ve Amoke, devlet ve işçi sınıfı arasındaki çatışmalı ilişkiye dikkat çekerken, Bergesen ise, Wallerstein'ın Adam Smith ekolünü takip ederek uluslararası iş bölümü odaklı tartışmayı merkeze almasını, kapitalizmin tanımlanmasına ilişkin problem yarattığı gerekçesi ile eleştirerek, üretimin sosyal ilişkilerine dayalı bir analiz biçiminin gerekliliğini vurgulamaktadır (Bergesen, 1984). Onyishi ve Amoke (2016) ve Bergesen (1984), öncelikle feodalizmden kapitalizme geçişi anlamak için Avrupa'da sınıf ilişkilerinde yaşanan değişimleri anlamak gerektiğinin altını çizmekte, Brenner (1977)'e atıfla, dünya sisteminin ortaya çıkışının, mübadele yapısı veya kapasitesindeki değişimler ile açıklanamayacağını vurgulamaktadır. Dünya sisteminin ortaya çıkışının üretim süreçlerini doğrudan etkileyemeyeceği savı ile gelişme ve az gelişmenin sınıf mücadelelerinin bir sonucu olduğu sonucunu ortaya koyan yazar, kapitalist ekonomik gelişmenin yenilikler aracılığı ile sermaye birikimine yönelmek motivasyonunun, özgür ücretli emeğin yaratıldığı bir sınıf formasyonu ile mümkün olacağını belirtmektedir. Gelişme ve az gelişme birbiri ile bağlantılı süreçler değildir ve her biri kendine özgü spesifik sınıf ilişkilerinin evriminin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Bu noktada yalnızca Wallerstein'ı değil, Frank'ı da emek verimliliğini analizin merkezine koymadıkları gerekçesi ile eleştirmektedir.

Bergesen'in çalışmasının özünde merkez-çevre hiyerarşisini reddetmediği, bu hiyerarşinin anlaşılmasında mübadele ve güç ilişkilerini ya da Marksist analizin yalnızca ilgili toplum içindeki sınıf ilişkilerini analize konu eden metodolojik kısıtlarını kullanmayı reddettiği söylenmelidir. Bergesen'in çarpıcı sonucu ise toplumlar arası sınıf dinamiklerinin gündeme alınması gerektiği, ancak burjuvazi ve ücretli emek çatışmasının yalnızca 19. yüzyıl Avrupa'sını açıklayabildiği yönündedir.

Kapitalizm öncesi üretim biçimlerine sahip toplumlarda ücretli emeğin ortaya çıkışının sınıf ilişkilerinde ve dolayısı ile üretimin organizasyonunda ne tür değişiklikler yarattığını anlamak, geleneksel burjuvazi ve ücretli emek çatışması konsepti üzerinden gerçekleşemez. Burada içsel-dışsal dinamikler ayrımı bir kenarı bırakılarak, tek bir dünya ekonomisi içinde, tek bir sosyal formasyonda ve tek bir üretim biçimi içinde sınıfsal formasyonların anlaşılması gerekmektedir. Yazara göre, dünya ekonomisi, ne Wallerstein'ın iddia ettiği gibi eşitsiz değişim ve uluslararası iş bölümü ile ne de Brenner'in vurguladığı gibi bir ulus devlet sınırları içindeki sınıf ilişkileri temelinde anlaşılabilir. Küresel üretim tarzı, merkez ülkeler hakimiyetindeki küresel sınıf ilişkileri ve çevresel üretimin kontrolü ile şekillenmektedir. 20. yüzyıl toplumunda ise, yabancı yatırımlar, askeri bağımlılık ve çok uluslu şirketler tarafından organize edilen bir küresel üretim tarzından bahsedilebilir (Bergesen, 1984: 370-371).

Arrighi ise dünya sistemi analizine sınıflar arası çatışmalı yapının dahil edilmemesini Brenner'den farklı bir perspektif ile değerlendirmektedir. Sınıf çatışmalarının analize dahil edilmemesinin, çevrede yaşanan gelişmeleri merkezin "yansıması" olarak ele alınmasından kaynaklandığını vurgulamakta, bu bağlamda çevre ülkelerin özgül yapılarının dikkate alınmadığının da altını çizmektedir. Dolayısı ile çevreye yüklenen bu edilgen yapı, sistem karşıtı analizlerin analize dahil edilmesini engellemektedir (Arrighi, 1998: 121). Diğer taraftan Chase-Dunn ve Hall, sınıf analizine odaklanan tartışmaların ötesine geçerek, esas olanın sınıf meselesinin ötesinde bir bakış geliştirmek olduğu sonucuna varmaktadır. Dünya sistemi analizini küçük devletsiz ve sınıfsız toplulukları ve bunların arasındaki ilişkileri içerecek biçimde genişletmenin önemine ticaret, savaşlar, evlilikler gibi etkileşim noktaları tespit ederek vurgu yapmaktadırlar (Chase-Dunn ve Hall, 1997: 391, 394). Dolayısı ile Chase-Dunn ve Hall'in dünya-sistemi analizine katkısı, Brenner ve takipçilerinin katkısı ile taban tabana zıt görünmektedir.

Bir diğer tartışma eksenini, çok geniş bir tartışma alanı bulamasa da dış alan ve yar çevre ve çevreye ilişkin kavramsal bir sorgulamanın yanında, bunların dünya sistemindeki önemleri ile ilgili bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Buradaki tartışma, birkaç boyut ile ele alınabilir. İlk boyut, Wallerstein'ın dış alan kavramı ile ilgili tartışmasıdır ki bu da eklemlenme sorunsalı çerçevesinde tartışılabilir. İkinci boyut ise, çevre ülkelerin dünya sistemi içindeki rollerinin önemine ilişkindir.

Frank, kapitalizmin dünya ölçeğinde gelişen bir üretim tarzı olduğunu vurgulamakta dünya ekonomisinin parçası olan herhangi bir yapı için kapitalist midir, kapitalist değil midir tartışması yapmanın anlamsız olacağını belirtmektedir (Frank, 1966). Çünkü ona göre, dünya ekonominin parçası olan tüm yapılar artık kapitalisttir. Bu savdan yola çıkarak, Wallerstein'ın lüks mal ticaretini dünya sisteminin bir parçası olarak görmediği, merkez ile lüks mal ticareti aracılığı ile etkileşimde bulunan ülkeleri dış alan olarak tanımladığını hatırlatalım. Frank ve Gills, lüks mallarının ticaretinin de sosyal yapıların yeniden üretiminde önemli olduğunu vurgulayarak, bu yüzden

Wallerstein'in Avrupa merkezli dünya sistemini, aslında Afro-Avrasya dünya sisteminin bir parçası olarak ele almak gerektiğini belirtmektedir.

Chase-Dunn ve Grimes ise, zorunlu mal alışverişlerinin küçük bölgeler ile sınırlandığı ve daha büyük bölgelerde siyasi/askeri etkileşimlerin meydana geldiği, lüks mal alışverişinin en önemli etkileşim ağı olduğu farklı sistemleri, iç içe geçmiş bir ağ modeli çerçevesinde ele almayı önermektedir (Chase-Dunn ve Grimes, 1995: 392-393). Bu arayışa paralel olarak, Gereffi vd. (1994) ise, merkez-çevre ilişkisini kullanarak çevrimsel hareketler ışığında hammaddelerin, üretim süreçlerinin ve nihai tüketicilerin arasındaki ilişkileri "küresel meta zincirleri" yaklaşımını kullanarak ve analizin merkezine rekabet ve yeniliği alarak analize dahil etmiştir. Bu yaklaşımda yazarlar, bugünün dünya sistemini anlamak için yeni bir kavrayış gerektirmek gerektiğini ortaya sürmüş, devletler, hane halkı, girişimler gibi makro ve mikro düzeydeki tüm aktörler arasındaki karmaşık ağ ilişkilerini, servetin küresel dağılımını da dikkate alarak analiz etmeyi önermektedir (Gereffi vd., 1994: 11-12).

Eklemlenme tartışmaları üzerinden dünya sistemi analizine yöneltilen *eleştirilerden biri diğeri* yarı çevre ve çevre ülkelerin dünya sistemine eklemlenmedeki rolleri ile ilgili sorgulamayı içermektedir, bu tartışma çeşitli alt düzlemlerde ele alınacaktır. İlk olarak, Petras (1981) eklemlenmenin aşamalı bir süreç olduğuna dikkate çekmektedir. Yazar, dünya sistemi kavramının, onu üreten sınıf gerçekliklerinden soyutlanmış ulusal özelliklerin statik bir tanımı olarak kaldığını ve teorinin toplumsal değişimi açıklayabilme kapasitesini büyük ölçüde sınırladığını vurgularken, aynı zamanda çevre ve yarı çevre ülkelerin sisteme katılışlarının standart bir kalıba oturulmaması gerektiğini vurgulamışlardır. Yazara göre ülkeler, dünya kapitalist sistemine, farklı düzeylerde ve üretici güçlerinin gelişimine bağlı olarak, farklı derecelerde etkilerle katılırlar. Bununla birlikte, daha önemlisi, üretimin örgütlenmesi, sınıf ilişkileri ve toplumları farklılaştıran ve sonuçta dünya sistemi içerisine yerleştirilmelerine anlam katan devlet ve sınıf karakteridir. Ona göre, eklemlenmenin aşamalarını dikkate almayan dünya sistemi analizi, sistem karşıtı hareketleri analize dahil edecek araçlardan yoksundur (Petras, 1981: 151-153). Hall (1986) ise, eklemlenme aşaması ve derecesi kavramı üzerinden bir eleştiri geliştiren sosyal bilimciler arasındadır. Bu noktada eklemlenen devlet ve sınıf tiplerinin, eklemlenmenin zamanı ve derecesinin, eklemlenme sürecini etkileyen tüm faktörlerin bir arada ele alınması gerektiğini vurgulamakta ve yerel sosyal ve ekonomik yapıların eklemlenmenin şeklini ve aşamalarını belirlediğinin altını çizmektedir. Buna göre, Wallerstein'in dünya sistemi analizi çevre ve yarı çevreye edilgen bir anlam yüklemesi eleştirilmektedir (Hall, 1986: 398).

Şimdiye kadar ele alınan eleştiri eksenlerinin pek çoğunu içeren *bir diğeri eksen* de Yamada (2012) tarafından ele alınan, dünya-sistemleri analizinin 16. yüzyıla yüklediği önemin, analizin holistik arka planının olumsuz bir yansıması olarak, analizi statik bir düzleme indirgelediği yönündedir. Şöyle ki, Yamada'ya göre, bölgelerinin ve

toplumlarının birçoğu, genişleyen modern dünya sistemine dahil edilmeden önce kendi bölgelerindeki sosyal, ekonomik ve kültürel farklılıkları zaten oluşturmuşlardır. Yazara göre, dünya sistemleri teorisyenleri, ulusal gelişimin analizlerini çoğu zaman göz ardı etmektedir ve bu nedenle analiz, kapitalizm öncesi üretim biçimlerini de ele alacak biçimde yenilenmelidir. Bunu yaparken de kapitalizme geçiş ve geçiş sürecinde üretim tarzlarının eklenmesi, sınıf formasyonlarının yapısı ve eklenme sürecindeki dönüşümleri ile sürece etkileri, toplumların eklenme sürecindeki, beklenti, çözülme ve süreklilikleri dikkate alınmalıdır. Bu yaklaşım ile Yamada'nın, dünya sistemleri analizinde özellikle üretim tarzlarının eklenmesine yaptığı vurguyla üreticiliği desteklediği, diğer taraftan sınıf yapılarının dönüşümüne odaklanarak Brenner'in sınıf eleştirisine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Yamada'nın farkı, bir sosyolog olarak, toplumların ve sosyal sınıfların eklenme sürecinin dinamik bir süreç olduğunu vurgulaması, dolayısı ile eklenmenin çeşitli tiplerde gerçekleşebileceğine dair yaptığı vurgudur. Bu aşamada yönetici sınıflar, bağımlı sınıflar ya da yabancı sermaye üzerinden gerçekleşen üç tip dönüşüm ve buna bağlı olarak eklenme/geçiş süreci tanımlamaktadır (Yamada, 2012: 115-117).

Bu tartışma eksenindeki son eleştiri ise, O'Brien (1982) tarafından ortaya konulmuştur. Bu tartışma eksenini, çevre ülkelerin merkez ülkelere artı değer aktarımındaki nicel katkısını sorgulamaktadır. Yazar, özünde “çevre ülkelerde yapılan üretim/ merkez ülkelere aktarılan artı değer kapitalist sistemin yapılanmasında ya da merkez ile çevre arasındaki hiyerarşinin oluşmasında bu kadar önemli miydi?” sorusunu sorarak tartışmaya farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Yazar, 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında uluslararası ticaretin, Batılı metropol/merkez ülkelerde oynadığı rolün kısıtlı olduğunu vurgulamaktadır. 20. yüzyılın son dönemine kadar ticaretin çok büyük bir bölümünün metropol ülkeler arasında yapıldığını ortaya koyan yazar, dış ticaretin ekonomik etkinliğin sınırlı bir kısmını oluşturduğunun altını çizerek, 1780-1790 döneminde Avrupa milli gelirinin yalnızca yaklaşık %4'ünün ihraç edildiğini ortaya koyarak hipotezini desteklemektedir (O'Brien, 1982).

Ele alınacak *son ana tartışma eksenini*, gücün sistemik belirleyeni tartışması olarak ifade edilebilir. Buradaki tartışma devletin gücünün temel belirleyeni çerçevesinde yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda yapılan eleştiriler, doğrudan ya da dolaylı olarak bir politik alan olarak tanımlanan devletin iktisadi temelden türeyen ve ekonomik gelişmeler etrafında örgütlenen bir alan olarak tanımlanmasının eleştirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Skocpol, Wallerstein'in “devletler merkez oldukları için güçlüdür” ifadesinin, “devletler güçlü oldukları için merkezdir” ifadesi ile desteklendiğini vurgulamakta, bu noktada Skocpol, Wallerstein'in merkez çevre hiyerarşisini oluşturan temel argümanların totolojik olduğunu iddia etmektedir. Ona göre ordu ve bürokratik kurumlar, jeopolitik konum, dünya piyasaları ve para kontrolü üzerindeki kontrol gücü, devlet gücünün sistemik belirleyicileri olarak ele alınmalı, Avrupa devletleri arasındaki politik-askeri rekabetin güce etkisi tartışılmalıdır. Ayrıca, yazar ulus devletin önemsizleştirilerek, yerine baskın ve hiyerarşik biçimde

örgütlenmiş devlet merkezli yaklaşımın getirilmesine de karşı çıkmaktadır (Skocpol, 1977). Terlouw (1992) ise, merkez-çevre dinamiklerinde, ulus devleti analiz birimi olarak kabul ederek altı temel değişkene dayalı bir analiz önermektedir. Belirlenen bu değişkenler ışığında, devletin gücü ve merkez pozisyonu anlaşılabilir. Bu değişkenler: dünya milli hasılası içinde ülkenin milli hasılasının payı, dünya ticaretinin büyüme oranı, ülkeler arası ticari ilişkilerin stabilitesi, gönderilen ve ülkeye gelen yabancı elçi sayısı, gönderilen ve ülkeye gelen yabancı diplomatların sayısı, asker sayısı ve askeri harcamalardır (Terlouw, 1992: 164).

5. Sonuç Yerine: Eleştirilerin Eleştirisi

Dünya sistemi analizine yöneltilen geleneksel eleştirilerle birlikte, yakın dönemde yapılan tartışmalar, meselenin cinsiyet, kentleşme, etnik dinamikler, ekoloji boyutunu da dikkate alma çağırısı yapmaktadır. Örneğin, Misra (2000) dünya sistemleri analizinin evriminde cinsiyet hiyerarşilerinin/ilişkilerinin analize dahil edilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Smith (2000) ise, dünya sistemi analizinde şehirlerin oluşumunda ve şehirleşmenin önemli bir değişken olarak ele alınması önermektedir. Bu kapsamda, coğrafi dağılımları, küreselleşmenin temel etkilerini, merkez-çevre hiyerarşisini ve farklı iktisadi ve politik rejimler altındaki dönüşümü dikkate almak konusunda bir öneride bulunmaktadır (Smith, 2000). Bergesen ve Bartley (2000) de, dünya sistemi analizinde ekoloji perspektifinde bir boşluk olduğunu vurgulayarak, ekoloji boyutunu analize dahil etmek üzere bir başlangıç noktası oluşturma çabasındadırlar. Bu noktada tartışma eksenini, ormansızlaştırma ve nüfus artışı, küresel ısınma bağlamlarında sürdürülmekte, sonuç olarak da çevresel etik boyutunun analize dahil edilmesi gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Çünkü dünya sistemde, dünya gezegeni veridir ve merkez-yarı çevre-çevre hiyerarşisi, yarattıkları tahribat açısından da farklılaşmaktadır. Elbette, çevre etiği boyutunun dikkate alınması, tek boyutlu bir tartışmanın ürünü değildir, bu noktada, çevre etiğinin düzenlenmesinde kurumsal arka planın da oluşturulması çok önemlidir (Bergesen ve Bartley, 2000).

Tartışmaların çok boyutlu olması nedeniyle, bu çalışmada üzerinde durulacak eleştirilerin kapsamı daraltılmıştır. Dünya sistemi analizinin ekolojik, kültürel, cinsiyet ve özellikle kentleşme ve kentlerin rolü bağlamlarını içermesi elbette çok önemlidir. Ancak bu çalışmada asıl odak noktası, dönemleme-üretim süreçleri-sınıf ilişkileri-devlet merkezli eleştirilerin eleştirisi ile sınırlandırılmıştır.

İlk olarak dönemleme tartışmalarına odaklanılacaktır. Tarihsel analizlerde, 16. yüzyıl öncesinde ülkeler arasında ve ülke içinde üretici güçler arasında hiyerarşilerin olduğu, özellikle lüks mal ticareti üzerinden çeşitli etkileşimlerin olduğu açıktır. Hatta Karatani'nin "Dünya Tarihinin Yapısı" adlı çalışmasında, armağana dayalı mübadele biçimlerinin yaygın olduğu ilkel toplumlarda (Karatani, 2017: 50-59) bile bu tür üretim ve dolayısı ile sermaye birikim hiyerarşilerinden söz etmek mümkün olabilir. O halde sermaye birikimi ve bunun ülke, topluluk ya da topluluklar arası düzeyde farklılaşmalarının aslında yerleşik hayata geçiş devrimine kadar götürülebileceği iddia

edilebilir. Sermaye birikim motivasyonunun yerleşik hayata geçilmesiyle önceki toplumlardan farklılaştığını, özünde bugünkü birikim motivasyonunun temellerinin armağana dayalı mübadele döneminde zaten farklılaştığı vurgulanmalıdır. Wallerstein'ı eleştiren yazarların ortak noktası, modern kapitalist dünya-sisteminin, Avrupa merkezci bir anlayışla 16. yüzyıl sonrası bir dönemleme ile anlatılmasında bulunmaktadır. Ancak Wallerstein, “Modern Dünya Sistemi” çalışmasının ardından yayınlanan daha yakın dönem araştırmalarında, meselenin Avrupa merkezli bir analiz yapma amacının ötesinde olduğuna ve çalışmalarının Avrupa'nın “ilerici, modernleştirici” etkisi gibi vurgulamaları içermediğine dikkat çekmektedir. Avrupa, Wallerstein'a göre “tarihte bir sapmadır”. Dünya tarihinde birçok dünya-sistemi var olmuştur, modern dünya-sistemi veya kapitalist dünya-ekonomisi bu birçok sistemden yalnızca biridir (Wallerstein, 2003: 530-534). Wallerstein'ın bu vurgusu, onun dünya sistemleri analizinin 16. yüzyıl sonrası Avrupa merkezli bakış açısı eleştirilerine bir yanıt olarak ele alınmalıdır.

İkinci olarak, dolaşımcılık ve üretimcilik tartışması ele alınabilir. Wallerstein'ın dünya-sistemi analizine yalnızca niceliksel ticaret artışına önem verdiği gerekçesi ile yapılan eleştirilerde, Wallerstein'ın ortaya koymaya çalıştığı şeyin tam olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Wallerstein 16. yüzyılda ticaret hacmindeki artışın “feodalizmden kapitalizme geçişte” kilit bir rol üstlendiği vurgulamakta, ancak dış alan tanımı yaparken, lüks mal ile zorunlu mal üretme kapasiteleri arasında bir ayrım da yapmaktadır. Lüks mal ve zorunlu mal ayrımında, bu ayrıma yüklenen tarihsel rol tartışılabilir ancak buradan da anlaşılacağı gibi dünya-sistemi analizinde ticaretin niceliği kadar, niteliği de önemlidir. Burada, O'Brien tarafında ortaya konulan eleştiriye dönülebilir, çünkü o da dünya-sistemi yaklaşımını eleştirirken, kendi de aynı bakışı bir başka yoldan üretmiş görünmektedir. Aslında, O'Brien tarafından yapılan eleştiride, 16. yüzyılda Batı Avrupa merkez ülkelerinde ticaretin uluslararası rolünün kısıtlı olduğuna dikkat çekilmesi ve 20. yüzyılın ortalarına kadar dünyadaki toplam uluslararası ticaretin çok büyük bir bölümünün metropol ülkeler arasında gerçekleştiğine vurgu yapılması, ticaretin yalnızca niceliksel boyutuna dikkat çekmektedir. Oysa burada önemli olan ticarete konu olan mallar, yani dış ticaretin mal kompozisyonudur.⁹ Ülkeler arasındaki hiyerarşiyi yaratan şey özünde üretim süreçlerindeki farklılıklardır ancak baskın mübadele biçimi bu hiyerarşik ilişkileri görünür kılmaktadır. Bu nedenle, mübadele ilişkilerinin hem kapasite hem de mal bileşimi açısından incelenmesi gereklidir. Dünya-sistemi analizi, ticaretin mal kompozisyonunun analizini lüks ve zorunlu mallar düzleminde bıraksa da sunduğu

⁹ Ayrıca, O'Brien'in uluslararası ticaretin niceliksel olarak merkez ülkeler olarak belirlediği ülkeler grubunda yoğunlaşması, dünya sistemi yaklaşımının sunduğu çerçeve ile taban tabana zıt anlaşılmalıdır. Yalnızca, ticaret hacminin bu ülke gruplarında yoğunlaşmasına bakmak, sisteme “eklemlenen” diğer ülke gruplarını önemsizleştirmektedir. Oysa Wallerstein'ın analizinde, yarı-çevre ve çevrenin varlığı tarihsel kapitalizmin özüdür. Ticaretin büyük bölümü merkez ülkeler arasında gerçekleşebilir –zaten bu beklenen bir durumdur- ancak burada esas olan merkez dışındaki ülkeler ile yapılan ticaretin karakteristiğinde bir dönüşüm izlenip izlenmediğidir.

araçlar bugün meseleyi daha geniş bir perspektifle ele almaya gerekli zemini oluşturmaktadır.

Martinez Vela, Wallerstein'ın analizlerinde ülkelerin merkez ve çevre pozisyonlarının belirlenmesinde, teknolojiyi üretme ve kullanma kapasitesinin büyük rol oynadığının altını önemle çizerken (Martinez-Vela, 2001), yapılan tartışmalarda Wallerstein'ın üretimin yeniden organizasyonunda yeniliklerin ortaya çıkış koşullarını analize yeterince dahil etmediği eleştirisi önemli ve büyük ölçüde haklıdır. Wallerstein, yeniliklerin finansmanı ve fikri mülkiyet haklarına ilişkin arka plan tartışmalarını analizin merkezine almamış, ama yenilikler yoluyla genişleyen sermaye birikimine önem atfetmiştir. Ancak, teknoloji ve yenilikler meselesi ile üretim süreçleri arasındaki ilişkinin ortaya daha kapsamlı bir biçimde konması, hatta ülkelerin kurumsal kapasitelerinin sermaye birikim süreçlerine etkilerini analiz eden bir eksen de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Wallerstein'ın dünya-sistemi analizine yöneltilen en şiddetli eleştiriler, yukarıda da tartışıldığı gibi, meseleyi üretim araçlarının sahipliği ve/veya sınıf ilişkileri bağlamına oturtmayı öneren, mübadele (dolaşım) yerine üretimi merkeze alan kanadın eleştirileridir. Eleştiriler iki noktada toplanmıştır: Emek-sermaye çatışmasının analize dahil edilmemesi ve emek kontrol biçimlerindeki farklılıkların devlet eliyle yeniden yapılandırılan süreçler olarak açıklanması. Emek verimliliğinin önemine dikkate çeken yazarlar, emek-sermaye çatışmasını analizin odağına koymakta, her şeyi emek ve sermaye arasındaki çatışmanın bir sonucu olarak ifade etmektedir. İktisadi ve politik dönüşümleri anlamak için, nasıl tek başına ticaret kapasitesini analiz etmek yetersiz olacaksa, üreticiler de eleştirdikleri büyük ölçüde ulus devlet düzeyindeki sınıf ilişkileri düzleminde bir tartışma yürüterek bir bakıma eleştirdikleri görüşü yeniden üretmektedirler. Tam da bu noktada, Bergesen, Brenner'in ulus-devlet düzeyinde üretim araçları mülkiyeti ve emek sermaye çatışmasını odak noktasına koymasını da eleştirmektedir. Çünkü ona göre, ücretli emek burjuvazi çatışması etrafında örgütlenen üretim yalnızca 19. yüzyıl Avrupa'sını açıklamak için kullanılabilir. Bu çatışma, çevre ülkedeki sınıf dinamiklerini ücretli emek biçimlerindeki farklılıklar nedeni ile açıklayamayacaktır. Bergesen'in katkısı doğru ancak eksiktir. Çünkü bu yalnızca ücretli emek üzerinden tartışılmamalıdır. Bu çatışmada yer alan sermaye kesimini temsil eden burjuvazinin örgütlenme modeli de -örneğin Asya ya da Afrika ülkelerinde- 19. yüzyıl Avrupa'sından farklıdır. Yani analiz, yalnızca ücretli emek cephesindeki farklılıklara değil, burjuva sınıfındaki farklılıklara da odaklanmalıdır.

Bu eleştiriler dikkate alındığında, sınıf ilişkilerini analize konu etmenin önemi açıktır. Ancak, sınıf ilişkilerini ele alırken ne yalnızca devlet-emek, ne de sermaye-emek çatışmasını incelemek yeterli olacaktır. Dolayısıyla, bu noktada üçlü bir modelleme önerilebilir. Yani, analizin sermaye-emek-devlet düzleminde ele alınması gereklidir. Nitekim ulus-devlet düzeyindeki üretim ilişkileri, sınıf yapısından da devletin örgütlenme modelinden de bağımsız değildir. Ayrıca, mübadele biçimlerine

odaklanmak da gereklidir. Dünya sistemleri yaklaşımına bu kapsamda yöneltilen temel eleştirinin, ancak ve ancak mübadele ile üretim ilişkilerinin kavramsal bağlantısı koparıldıysa anlamlı olabileceği iddia edilebilir. Dolayısıyla mübadele ilişkilerinin, üretim süreçlerinin ölçülebilir bir yansıması olduğu iddia edilebilir. Karatani (2017: 10) de, toplumsal formasyonları baskın mübadele tarzlarına göre, karşılıklı armağana dayalı A tipi, yönetim ve himayeyi içerek B tipi, meta mübadelesinden oluşan C tipi ve bu üçünün aşılması anlamına gelen D tipi mübadele tarzlarına indirgemektedir.

“Eğer ekonomik altyapı geniş bir biçimde tanımlanmış mübadele perspektifi üzerinden ele alınırsa, “ekonomiye” dışsal bir ahlaki boyut eklemeye gerek olmayacaktır... Dünya tarihinin yapısı perspektifinden bakıldığında da sermaye-ulus-devlet sisteminin tek bir ulusun değil, dünya sisteminin bir ürünü olduğu açıktır. Dolayısı ile aşılması (anlaşılması)¹⁰ da tek bir ulus içinde gerçekleşmeyecektir” (Karatani, 2017: 23-24).

Bu yaklaşım, devlet ile ilgili tartışma eksenine giren bir konuyu da yeniden ele almayı gerekli kılmaktadır. Dünya sistemi analizinde devletin analiz edilmiş biçimi üzerinden yapılan eleştirilerde, iki temel hata olduğu iddia edilebilir: İktisadi ve politik olanın birbirinden ayrıştırılması ve iki ayrı dünya biçiminde ele alınması; ulus-devlet ve dünya-sisteminin analiz birimi olarak aynı anda ele alınabilmesinin imkansızlığı konusundaki görüş birliği. Öncelikle, Skocpol tarafından gündeme getirilen, ulus devletin önemsizleştirilmesi eleştirisi eleştiriye açıktır. Dünya-sistemi analizi elbette bir “dünya-sistemi” kavrayışı çerçevesinde makro büyüklüklere odaklanmaktadır. Ancak bu sistem de çeşitli ulus-devletlerin toplamından oluşmaktadır. Bu nedenle, çalışmalarda bütünü, parçadan daha önemli bilgiler sağladığı fikri önemsiz olarak ve ulus-devletlerin büyük ölçüde dünya-sisteminin genel işleyiş mekanizmalarına tabi oldukları kabul edilebilir. Bu kabul, ulus-devletlerin kendi iç dinamiklerinin ve özgüllüklerinin analiz dışına itildiği anlamına gelmemektedir. Ulus-devlet ve dünya-sisteminin çelişik iki yapılanma biçiminde ele alınmamalıdır. Burada, dünya sistemleri analizinin yeniden yapılandırılması hususundaki temel ihtiyaç, makro bakış açısının mikro değişkenlerle desteklenmesi, benzerlik ve farklılıklara daha yakından bakılması gerektiğidir. Aynı dışlama, devletin iktisadi koşullar tarafından belirlendiği eleştirisinde de yapılmaktadır. Burada da ekonomi ve politik alanın birbirinden ayrı alanlar olarak ele alan kavrayış gözden geçirilmelidir. Büyük ölçüde Neo-klasik düşünceden beslenen bu ayırım, dünya-sistemi analizine yöneltilen eleştirilerin de göremediği kör bir nokta olarak kalmıştır. İktisadi ve politik koşullar birbirinden bağımsız değildir ve Wallerstein da devleti tanımlarken hem iktisadi hem de politik rolleri bir arada değerlendirmiştir. Elbette Wallerstein’ın dünya-sistemi analizini

¹⁰ Çeviriye yazar tarafından eklenmiştir.

oluşturduğu dönemde devletin gücünü belirleyen etkenlerle, 21. yüzyılda devletin gücünü belirleyen faktörler aynı kalmamıştır, zaten dünya-sistemi analizi, özünde süreçlerin evrimselliğine de vurgu yapmaktadır.

Çevrimsel hareketler ise, dünya sistemi teorisyenlerinin en önemli tartışma alanlarından biridir. Konu ile ilgili dünya sistemi teorisyenlerince çevrimlerin varlığı konusunda neredeyse bir fikir birliği söz konusu iken, çevrimin dinamikleri konusunda ciddi ayrışmalar mevcuttur. Wallerstein'in Kondratieff tarzı A-B çevrimlerinin dinamiklerinin yeniden değerlendirilmesi ve geliştirilmesi gereklidir. Öte yandan, sosyal bilimlerde iktisadi gelişme ve az gelişmişlik düalizminde olduğu gibi, uzun dalgalara/çevrimlere bakışta, tarihsel maddeci ilkenin üretim tarzları arasındaki geçişe odaklanma eğiliminde olduğu görülmektedir.¹¹ Burada Gülaıp (1993), kapitalist gelişmenin tarihsel çağlar olarak değerlendirilebilecek aşamaları arasındaki geçişe odaklanmayı önermektedir. Bu noktada kapitalizmin krizlerinde sermaye birikim organizasyonunun değişip dönüştüğü, bu dönüşümün devletin örgütlenme modelindeki değişmelerden de bağımsız olmadığı yeniden hatırlatılmalıdır. Dünya-sistemi analizinin uzun dalgalara/çevrimsel hareketler analizinde karşılaşılan kısıtlar, bu salınımların merkez dışındaki bölgelerdeki görüntüsünün ve bu görüntünün temel belirleyicilerinin sistematik biçimde tartışmaya açılmamasıdır.

Dünya-sistemi analizine yönelik eleştiriler incelendiğinde, tartışmaların büyük ölçüde 1990'lı yıllarda yoğunlaştığı görülmektedir. 1970-1990 dönemi literatürüne büyük katkılar yapan bu yaklaşım, 2000'li yıllarda popülaritesini kaybetmiş, kendini küresel değer zinciri yaklaşımlarına bırakmış görünmektedir. Ancak, küresel değer zinciri yaklaşımlarının da dünya sistemi yaklaşımının bir türevi olduğu gözlerden kaçmamalıdır. Nitekim bu yaklaşımda da uluslararası üretim, ticaret ve yatırımlar küresel değer zincirleri içinde yeniden organize edilmiş, üretimin farklı aşamaları farklı ülkelere yayılmıştır (OECD, 2013). Ancak bu yaklaşımın da özünde, dünya-sistemi yaklaşımının uluslararası iş bölümü anlayışının bir varyasyonu olduğu görülebilir.

Dünya sistemi yaklaşımı sunduğu temel analiz araçlarıyla birlikte entelektüel arka planı oldukça güçlü bir yaklaşımdır. Bu nedenle, Wallerstein'in dünya-sistemini oluşturan entelektüel arka planı tekrar etmek gerekmektedir. Wallerstein'a göre,

“Dünya-sistemlerinde pek çok politik ve kültürel birimi bir arada kapsayan bir uzaysal/zamansal¹² alan ile uğraşmaktadır. Dünya-sistemleri, tarihsel süreçleri anlatırken merkezi bir aktörden yoksundur ve aslında yaklaşıma yönelik yapılan eleştirilerin temelinde bu merkezi aktörden yoksunluk vardır. Dünya-sistemleri analizinde tüm aktörler, bir sürecin ürünüdür.

¹¹ Detaylı bir tartışma için bkz. Gülaıp (1993).

¹² Timespace. Wallerstein, 2014. Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş, bgst Yayınları kitabında Türkçe çeviride çevirmen notu.

Bunlar öteden beri var olan atomik unsurlar değil, ortaya çıktıkları ve üzerinde etkide buldukları sistemik bir karışımın parçasıdır. Dünya-sistemleri teorisyenleri için zaman ya da Uzayzaman bir şekilde orada var olan ve içinde toplumsal gerçekliğin sabit bir şekilde durduğu değişmeyen dışsal gerçeklikler değildir. Uzayzaman, sürekli olarak değişim geçiren inşa edilmiş gerçekliklerdir ve inşaları, analiz etmekte olduğumuz toplumsal gerçekliğin ayrılmaz bir parçasıdır. İçinde yaşadığımız tarihsel sistemler aslında sistemiktir, aynı zamanda da tarihseldir. Zaman içinde aynı kalırlar fakat buna karşın hiçbir zaman bir dakikadan diğerine aynı değildir” (Wallerstein, 2014: 48-49).

Ekonomik ve politik aktörler, ülkelerdeki üretim ilişkileri ve bunların dönüşümü, uluslararası ilişkiler, devletler, kurumlar, eğitim, toplumsal cinsiyet rolleri içinde bulunduğumuz “an”ın ürünü değildirler. Herhangi bir ülkede örneğin toplumsal cinsiyet rollerinin ya da üretim ilişkilerinin yapısının “bugünkü” formunun hangi değişkenlerden etkilendiğinin ve “gelecekte” nereye doğru ve hangi dinamikler çerçevesinde dönüşeceğinin anlaşılması, ancak “geçmiş”te nasıl olduklarına bakılarak anlaşılabilir. Tarihsel süreçlerin evrimselliği üzerinden hareket eden ve tüm aktörlerin “süreç” ürünü olduğunu vurgulayan bu yaklaşım, ülkelerarası ilişkilere ve ülkelerin kapitalizm tarihi içindeki konumlarının nasıl değiştiğine bakarken süreçlerin, aktörlerin tarihselleştirilmesinde bize ekonomik, sosyal ve kültürel çok boyutlu bir bakış açısı sunmaktadır.

Kaynakça

- Abu-Lughod, J. L. (1991), *Before European hegemony: The world system AD 1250-1350*, USA: Oxford University Press.
- Arrighi, G. (1998), “Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's,” *Review (Fernand Braudel Center)*, 1(21): 113-129.
- Bacha, E. L. (1978), “An Interpretation of Unequal Exchange from Prebisch-Singer to Emmanuel,” *Journal of Development Economics*, 4(5): 319-330.
- Bergesen, A. (1984), “The Critique of World-System Theory: Class Relations or Division of Labor?” *Sociological Theory*, 2: 365-372.
- Bergesen, A. J., ve Bartley, T. (2000), “World System and Ecosystem,” E. T. Hall, der. içinde, *A World-Systems Reader: New Perspectives on Gender, Urbanism, Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*. Lanham, ABD: Rowman ve Littlefield Publishers.
- Braudel, F. (1972), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Siân Reynolds (Çev.), New York, 1973. Harper & Row Publishers.

- Brenner, R. (1977), "The Origins of Capitalist Development: A critique of Neo-Smithian Marxism," *New Left Review*, 104: 25-92.
- Chase-Dunn, C., ve Grimes, P. (1995), "World-Systems Analysis," *Annual Review of Sociology*, 21: 387-417.
- Chase-Dunn, C., ve Hall, T. D. (1997). *Rise and Demise: Comparing World-Systems (New Perspectives in Sociology)*, Oxford, Westview Press.
- Dobb, M. (2007), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, (F. Akar, Çev.) İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Frank, A. G. (1966), "The Development of Underdevelopment," *Monthly Review*, 18(4): 17-31.
- Frank, A. G., ve Gills, B. K. (2003), Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills'in Ön Sözü. A. G. Frank, ve B. K. Gills, der. içinde, *Dünya sistemi: Beş yüzyıllık mı, beş binyıllık mı?* (E. Soğancılar, Çev.). İstanbul: İmge Yayınları.
- Gereffi, G., M. Korzeniewicz ve R. P. Korzeniewicz (1994), "Introduction: Global Commodity Chains," Garry Gereffi, der. içinde, *Comodity Chains and Global Capitalism* Londra, ABD: Greenwood Publishing Group: 1-15.
- Goldstein, J. S. (1988), *Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven and London, Yale University Press.
- Gülalp, H. (1993), *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Hall, T. D. (1986), "Incorporation in the World-System: Toward a Critique," *American Sociological Review*, 3(51): 390-402.
- Hopkins, T., ve Wallerstein, I. (1979), "Cyclical Rhythms and Secular Trends of Capitalist World-Economy: Some Premises, Hypothesis, and Questions," *Review (Fernand Braudel Center)*, 2(4): 483-500.
- Karatani, K. (2017), *Dünya Tarihinin Yapısı: Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, (A. Karatay, Çev.) İstanbul, Metis Yayınları.
- Kozal, Ö. E. (2019), *Türkiye'nin 200 Yıllık Sanayileşme Tarihi: Süreklilikler ve Dönüşümler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Martinez-Vela, C. A. (2001), *World Systems Theory*, Research Seminer, Research seminer in engineering systems.
- Marx, K. (2009), *Kapital* (1.Cilt), (A. Bilgi, Çev.) Ankara, Sol Yayınları.

- Misra, J. (2000), "Gender and the World-System: Engaging the Feminist Literature on Development," E. T. Hall, der. içinde, *A World-System Reader: New Perspectives on Gender, Urbanism, Cultures, Indigenous Peoples and Ecology*, Lanham, ABD.
- O'Brien, P. (1982), "European Economic Development: The Contribution of the Periphery," *The Economic History Review*, 1(35): 1-18.
- OECD. (2013), *Global Value Chains (GVCs)*, <http://www.oecd.org/sti/ind/global-value-chains.htm> (erişim tarihi: Nisan 30, 2018).
- Onyishi, A. E., ve C. V. Amoke (2016), A Critique of Immanuel Wallenstein's World System Theory in The Modern World System. *Journal Of Humanities and Social Science*, 21(8): 1-6.
- Petras, J. (1981), "Dependency and World System Theory: A Critique and New Directions," *Latin American Perspectives*, 3/4(8): 148-155.
- Quinn, D. (1992), *İsmail: Bir Zihin ve Ruh Macerası*, (E. Eroğlu, Çev.) Dharma.
- Singer, H. W. (1950), "The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries," *The American Economic Review*, 40(2): 473-485
<http://www.jstor.org/stable/1818065> (erişim tarihi: Ekim 27, 2015).
- Skocpol, T. (1977), "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique," *American Journal of Sociology*, 5(82): 1075-1090.
- Smith, D. A. (2000), "Urbanization in the World System: A Retrospective and Prospective," E. T. HALL, ve T. D. Hall, der. içinde, *A Wold-Sytem Reader: New Perspectives on Gender, Urbanism, Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*, Lanham, ABD, Rowman & Littlefield Publishers.
- Sweezy, P. M., ve Dobb, M. (1950). "The transition from feudalism to capitalism," *Science & Society*, 14(2): 134-167.
- Terlouw, C. P. (1992), *The Regional Geography of the World-System: External Arena, Periphery, Semiperiphery, Core*, Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.
- Wallerstein, I. (2006), *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul, Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011), *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840* (Cilt 3), (L. Boyacı, Çev.) İstanbul, Yarın.
- Wallerstein, I. (2012), *Modern Dünya Sistemi: Merkantilizm ve Doğu Avrupa Ekonomisinin Güçlendirilmesi, 1600-1750*, (Cilt 2), (L. Boyacı, Çev.) İstanbul, Yarın Yayınları.
- Wallerstein, I. (2014), *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş* (3. Baskı), (N. E. Ender Abadoğlu, Çev.) İstanbul, bgst Yayınları.

Yamada, N. (2012), The multiplicity of national development in the world-system: A Critical Perspective. C. C.-D. Ed. Salvatore J. Babones, der. içinde, *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, NewYork, Routledge International Handbook: 112-121.